

Budapesti Levéltári Mozaikok

2020/5. szám (régi sorozat 7. szám)

DOI: [10.56045/BLM.2020.5](https://doi.org/10.56045/BLM.2020.5)

ISSN: 2939-6921

URL: <http://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2021/12/10/leveltari-mozaikok-7/>

NAGY SÁNDOR

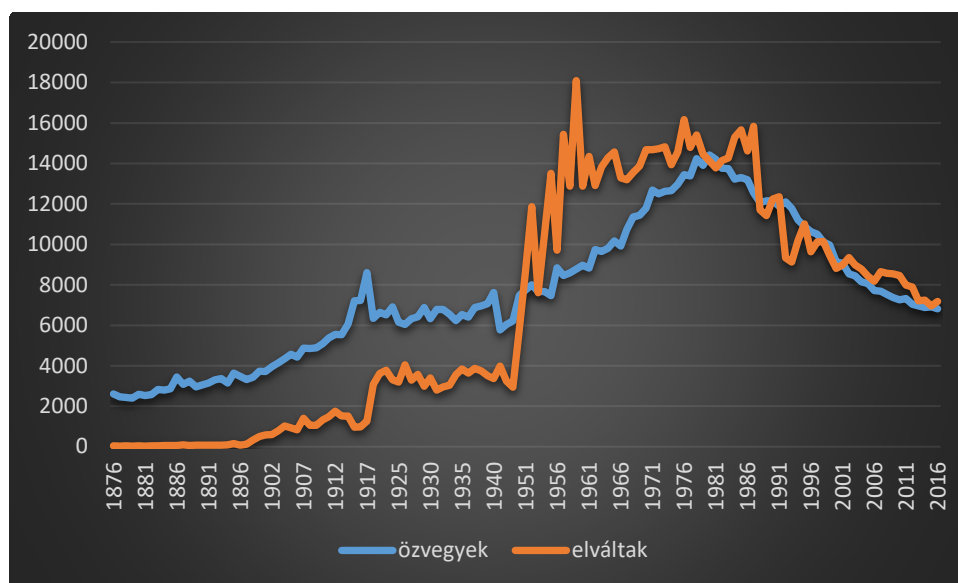
Mozaikcsaládok formálódása Budapesten – régen és ma

Az írás azt kívánja felvázolni, hogy Budapesten mikor vették át a válások az özvegyülések „szerepét” és ez hogyan hatott a mozaikcsaládok formálódására. Vizsgálja a házasságra lépők, a házasság idején elhunytak és mind a haláleset után, mind a válások után új házasságra lépők számának, arányának alakulását a 19. századtól 2016-ig. Módszertani segítséget nyújt a különböző statisztikák és adatsorok értelmezéséhez és háttéréhez is.

Kulcsszavak: *mozaikcsalád, válás, csonka család, 19-20. század, statisztika, házasság*

Mozaikcsaládnak azokat a családokat nevezzük, amelyekben a közös háztartásban élő gyermekek (vagy legalább egy gyermek) csak az egyik szülővel áll vérségi kapcsolatban; a másik fél nevelőszülő, mára kikopott megnevezéssel élve: mostoha. E családforma nem jelent újdonságot. Amíg azonban a régmúltban a családi élet drámai fordulatának kiindulópontját jellemzően a házastársi halálozás jelentette, napjainkban a mozaikcsaládok túlnyomó többsége válás nyomán jön létre. A gyermekes özvegyek újonnan kötött házasságait valamikor a 20. század folyamán váltották fel az elváltak frigyei. Jelen írás azt próbálja meg felvázolni, hogy Budapesten mikor vették át a válások az özvegyülések „szerepét” és ez hogyan hat(hat)ott a mozaikcsaládok formálódására. Az óvatosan fogalmazás azért ajánlott, mert az itt elemzésre kerülő 19–21. századi népmozgalmi statisztikák igazából csak a keretfeltételeket tehetik láthatóvá, a felbomlott házasságokból származó gyermekek sorsának pontosabb nyomon követésére hasonló, átfogó képet nyújtó forrás nem áll rendelkezésre. További megszorítást kell tenni az élettársi kapcsolatok kényszerű elhanyagolása kapcsán, amelyek alakulását – keletkezését, felbomlását, termékenységét – tömegesen a közelmúltra nézve sem könnyű, a 19. századig visszanyúlóan pedig egyenesen lehetetlen megragadni.

Előljáróban leszögezhetjük, hogy a budapesti házasságok többségének a mai napig a férj vagy a feleség halála vet véget (az alábbi diagramról ugyanis nem a válások, hanem az adott évben elváltak száma olvasható le), mindazonáltal a tekintetben, hogy a halálozások hány özvegyet és a bírósági ítéletek hány elváltat „hagynak hátra”, időben jelentős eltérés mutatkozik.

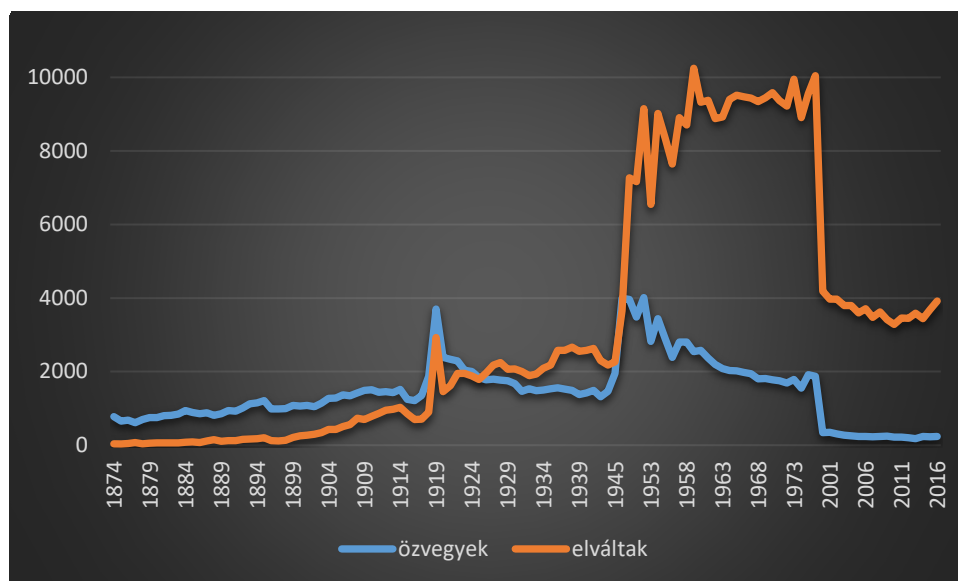

1. ábra. Házasságbomlások Budapesten (1876–2016)

A főváros területén évente megözvegyültek száma a második világháború végéig meghaladta az elváltak számát, utána azonban – a válások növekedésének betudhatóan – utóbbiak „kerekedtek felül”; az 1980-as évek végétől a két görbe már együtt mozog. A mozgás jó ideje „lefelé” tart, ami a házasságok számának általános csökkenését tükrözi.

A házasságbomlások a mozaikcsaládok formálódásának természetesen csak az előfeltételét jelentik. Az özvegyek és elváltak egy része magányosan, esetleg gyermekét egyedül nevelve éli le további életét; más része társat talál ugyan magának, de nem visz gyereket új háztartásába (vagy mert nem volt, vagy mert időközben felnőtt); és csak egy – nehezen meghatározható – rész alapít olyan új családot, amelybe a korábbi házasságból

származó, gondozásra szoruló gyerek is beletartozik. Az első lépés a családalapítás, illetve a mozaikcsalád felé mindenesetre az új házasság megkötése: meg kell tehát nézni, hogy a halálozás és a válás nyomán egyedül maradt házastársak közül hányan lépnek és léptek a múltban új házasságra.

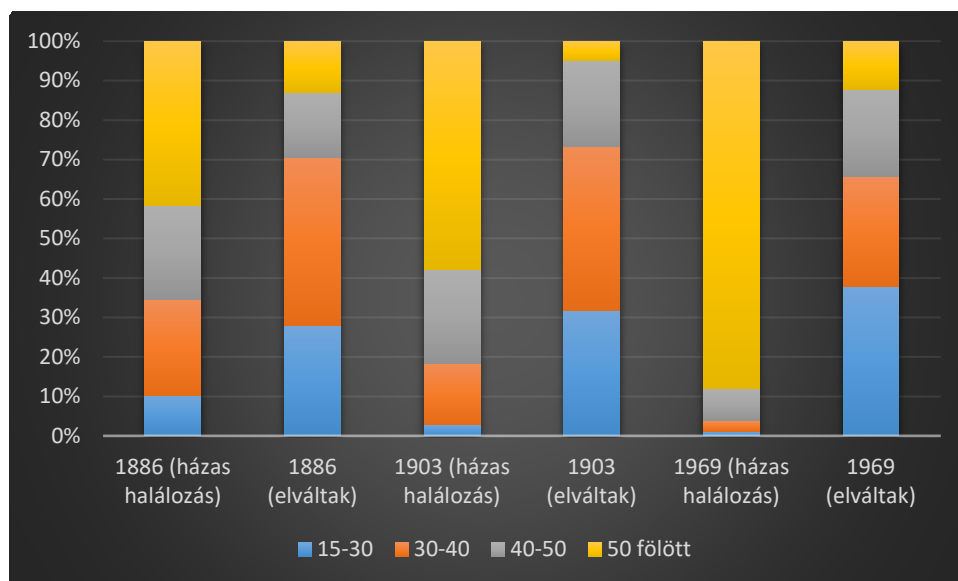
2. ábra. Házasságot kötő budapesti özvegyek és elváltak (1874–2016)

Az új házasságot kötőket szemlélve sokkal korábbiak, egyúttal drámaibbnak tűnik a fordulat, mint az az özvegyek és az elváltak számának alakulásából sejthető lett volna. Nyilvánvalóan azért, mert az elvált férjek és feleségek általában nagyobb arányban lépnek házasságra, mint az özvegyen maradtak. Az 1920-as évek derekától – leszámítva a második világháború utáni néhány évet – a házasságot kötő budapesti elváltak száma mindvégig meghaladta az özvegyekét. A különbség az 1950-es és az 1970-es évek között megnőtt – sajnos nem tudni, pontosan meddig, mert 1977–1999 között a fővárosi házassulók családi állapot szerinti megoszlásának publikálása abbamaradt (ezért „zuhan” a görbe 2000-re). A különbség az új évezredben már nem akkora, mint korábban, de még napjainkban is nagyjából tizenöt elvált házasodóra esik egy özvegy.

Az elváltak „vitalitását” alapvetően – természetesen korántsem kizárólag – az életkori különbségek magyarázzák. Amíg a 19. századig a halál gyakran és kiszámíthatatlanul, mindenesetre sokkal korábban látogatta meg a házaspárokat, addig később a korai házastársi halálozás visszaszorulása figyelhető meg. Ennek következtében a mind idősebb korban hátramaradó özvegyek mind kisebb arányban tudtak vagy akartak új frigyre lépni. A 19. században növekedésnek induló válások által érintett, jellemzően fiatalabb férfiak és nők „korelőnye” ilyen formán, az idő előrehaladtával egyre nőtt, s ezzel együtt nőtt arányuk is a többes házasságot kötők között. (Emellett persze számos más tényező hathatott, mint például az újránházasodási szándékkal történt válások gyakorisága vagy az özvegy életmód egzisztenciális könnyebbsége.)

A korösszetétel változásának pontos kimutatására népmozgalmi statisztikák rendszertelenül állnak rendelkezésre, de ezúttal talán nem is fontos az akkurátus nyomon követés. Így most csak három évet ragadtunk ki a 19. század vége felé (1886), a 20. század elején (1903), valamint a század második felében (1969), amikor a folyamat az elváltak korösszetételével is összevethető (az 1886-os évben saját, a budapesti válásokról készült

adatbázisomat használtam, míg a házas halandósági adatok Kőrösi József korabeli vizsgálatainak köszönhetőek).

3. ábra. Az elhunyt házasok és az elváltak korösszetételének alakulása Budapesten

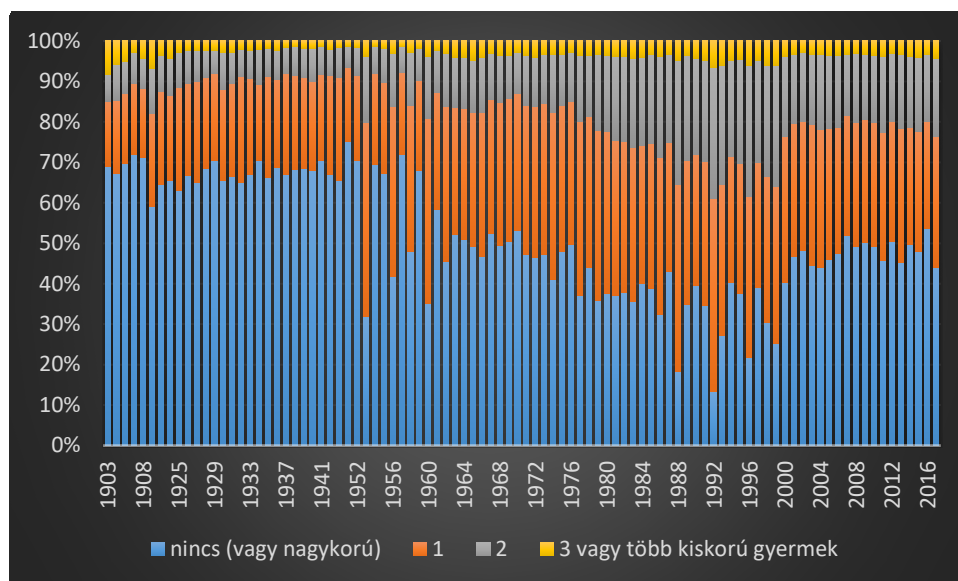
Látható, hogy amíg az elváltak túlnyomó többsége mindhárom mintaévben 40 éves kora előtt vetett véget házasságának, addig a házastárs elhalálzásának ideje egyre később érkezett el a magyar fővárosban: 1886-ban az 50 évnél idősebb korban elhunyt férfiak és feleségek aránya még csak 40%-ot tett ki, ami viszont 1903-ra 60%-ra ugrott, 1969-re pedig megközelítette a 90%-ot. Ezzel együtt a fiatalon elhunyt férfiak és feleségek együttes aránya folyamatosan csökkent: 1886-ban még minden harmadik házas halott 40 év alatti volt; e hányad azonban a századelőig durván egyötödre, 1969-ig alig pár százalékra csökkent. Mivel a folyamat (ti. a korai házastársi halálozások visszaszorulása) a 19. század vége felé már javában tartott, bizonyára még nagyobb különbségek lennének, ha a század elejéről is láthatnánk hasonló megoszlásokat.

Ennek kapcsán, bár a fenti adatokkal egy az egyben nem vehető össze, mégis segíthetik a megértést Bácskai Vera pesti vizsgálatait, amelyek szerint a 18–19. század fordulóján a „nagyon fiatalon”, 30 év alatt új házasságra lépő özvegyek aránya a Duna balpartján házasodó özvegyek körében még jelentős volt: a férfiak esetében 11–15%, a nőknél 30–37% között mozgott. Az első esküvő, a házastárs halála, majd az újránházasodás ilyen rövid időn belül, 30 éves életkor előtt már száz év múltán is ritka lehetett, manapság pedig közel áll az elképzelhetetlenhez...

Mindenesetre az egyre idősebb budapesti özvegyek az elmúlt másfél évszázadban nemcsak egyre ritkábban kötöttek új házasságot, hanem egyúttal egyre kevesebb kiskorú, még ellátásra, nevelésre szoruló gyereket vihettek magukkal új háztartásaikba (jóllehet ezzel kapcsolatban a statisztikákból nem kapunk semmiféle felvilágosítást). Ezzel szemben, ahogy a válások a fővárosi házas népesség körében elterjedtek, úgy léphettek elő az elváltak a mozaikcsaládok alapítóiává. A kijelentés megalapozására azonban ajánlatos még a felbontott házasságok termékenységét is szemügyre venni, mert a házasság felbontása egészen más természetű családi tragédia, mint a férj vagy a feleség távozása az élők sorából. Közelebbről azt kellene legalább megbecsülni, hogy milyen arányban kerülhettek elvált szülők kiskorú gyerekei mostoha- vagy mostohaanyja gondozása alá.

Budapesten a 20. század elején évente durván 300–400, felbontott házasságból származó, életben lévő kiskorú gyerekről kellett intézkednie az illetékes bíróságnak, avagy az árvaszéknek; ez a szám az 1920-as években 800–900-ra tehető, de a következő évtizedben némileg csökkenni látszik. Az 1950-es években – amikor már pontos adatok állnak rendelkezésünkre – a felbontott házasságokból származó gyerekek száma évi 1.000, majd 2.000 fő fölé emelkedett; az 1960-as években 3–4.000, az 1970-es években 4–5.000 között mozgott; az 1980-as években olykor már a 7.000 gyereket is meghaladta. Az „elvált gyerekszám” a rendszerváltás óta viszont – amint a házasságok termékenysége általában – folyamatosan csökken: ennek végeredményeként a 2010-es években már ismét csak 2–3.000 fő között mozgott. Ha az éves számokat összeadjuk és a hiányzó éveket is számításba vesszük, a (törvényes) válások a 19. századtól kezdve több mint 300.000 fővárosi kiskorú gyereket érintettek. Ennyien nőhettek fel tehát az egymást követő generációkban válás nyomán létrejött egyszülős vagy mozaikcsaládban.

A kétségtelenül impresszív végösszeg önmagában persze keveset mond a válással végződő házasságok termékenységéről, illetve a még gondozásra szoruló gyermekek „eloszlásáról”: ehhez inkább a szóban forgó frigyeket kell gyerekszám szerint kategorizálni. Előjáróban megjegyzendő, hogy – mivel a kiskorú gyerekek megoszlására vagyunk kíváncsiak – ha a válás idején a házasságból született gyermekek már elérték a nagykorúságot, akkor az ilyen frigyeket a gyermektelen házasságokkal együtt vettük számításba.

4. ábra. A felbontott budapesti házasságok gyerekszama (1903–2017)

A számítást megejtve, első ránézésre a „gyermektelen válások” magas aránya, egyúttal visszaszorulása tűnhet fel a második világháborút követően. Az 1950-es évekig kétharmad körül mozgott azon házasságok hányada, amelyek felbontása kapcsán nem kellett kiskorú gyerekről intézkedni. Alacsony volt a többgyermekes válások aránya is: utóbbi az 1930-as évekig csupán 10–15%-ot tett ki, ráadásul másfél évtizeden keresztül 10% alá csökkent. Az 1950-es évektől nagyjából az 1990-as évek végéig viszont visszaszorult a felbontott gyermektelen házasságok hányada (bár a statisztikusok 1962–1976 között a nagy- és kiskorú gyerekeket nem különítették el egymástól), egészen 30–40% közötti arányig. Az új évezred elején viszont súlyuk megint nőni kezdett, s napjainkban a válással végződő házasságok majdnem fele megint gyermektelen. Ezzel együtt előbb fokozatosan nőtt (az 1970-as évek

végéig 15–20% között, az 1980-as évek végéig 25% körül, az 1990-es években 30–35% között alakult), majd mérséklődött (a 2000-es évektől 20% körül mozogva) a bíróságon végződő többgyermekes frigyek hányada.

A gyermektelen elváltak magas aránya nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a házasságból született utód több szempontból is visszatartó erőt jelent, akadályt képez a házasság felbontása útjában: a morális megfontolások mellett – különösen a korai időszakban – egzisztenciális félelmek és jogi nehézségek egyaránt visszatarthatták a rossz házasságban élőket ettől a lépéstől. A házassági konfliktus, gyakran többéves különéléssel tetézve, eleve visszafoghatta a gyermekvállalási kedvet, nem beszélve arról, hogy a meddőség maga is vezethetett váláshoz. Ehhez képest a korai házastársi halálozás önmagában, előre nem látható baljós fejleményként, nem volt hatással a házasesetre, illetve arra a körülményre, hogy születik-e gyermek a házasságból, és ha igen, mennyi. A budapesti házasságok statisztikusa, Szél Tivadar a 20. század első harmadára vonatkozóan nézte meg a nő halálával megszűnt frigyek termékenységet: számításai szerint a századelőn csupán 25% körül mozgott, az 1920-as években pedig egyharmadra tehető a gyermektelen házasságok aránya; viszont előbb 50% fölött, utóbb majdnem 40% volt a több gyermekkel hátramaradó özvegy apák hányada. Az összevetés nem lehet pontos, hiszen Szél a nagykorú gyermekeket is figyelembe vette, míg a párhuzamos válási statisztikákban csak a kiskorú gyermekek szerepelnek. Ennek ellenére a különbség akkora, hogy egy pillanatig sem lehet kétséges: a házastárs halálával felbomló házasságok termékenyebbek voltak, illetőleg az is biztos, hogy ebben az időszakban arányaiban több kiskorú árvát hagytak hátra.

Hogy a válások korántsem „forradalmasították” rögtön a családi életet (legalábbis nem olyan rapid módon, ahogy azt elterjedésük láttán hinnénk) egy másik körülmény is befolyásolhatta, amit viszont a statisztikákból megint csak nem tudunk egzakt módon meghatározni: az elvált, kiskorú gyereket nevelő anyák magasabb aránya és kisebb esélye az újrakezdésre. Az biztos, hogy a 20. század első felében máris meglepően gyakori volt azon esetek előfordulása, amikor a fővárosi bíróság a gyereket vagy gyerekeket véglegesen az anyának ítélte. Számításon kívül hagyva a valamilyen módon megosztott gyermekelhelyezési döntéseket, az efféle válóperek túlnyomó részében (80% körüli arányban) a feleségek kapták meg a gyermekfelügyelet jogát. Ez a gyakorlat később, a 20. század folyamán sem változott (legfeljebb még határozottabbá vált). Mindenesetre részben ezzel függhet össze az a jelenség, hogy az elvált nők kisebb (átlagosan 46%-os) arányban házasodtak újra, mint a férfiak. Tévedés ne essék: az özvegy nők sem tűnnek kelendőbbnek a házassági piacon (az újránházasodó özvegyek között az 1870-es évektől mindmáig csak 45%-os arányban voltak jelen a gyengébb nem képviselői); könnyen lehet azonban, hogy többen kiskorú gyermekkel együtt is vonzóbbak voltak, mint azok az elvált anyák, akiknek exférjei még beleszólhattak a gyermeknevelésbe (hiszen az atyai hatalom, illetve az apai jogok a válással nem értek véget). Nem beszélve – a halálozás sorsszerűségéhez, az özvegyi állapot kulturális elfogadottságához mérten – arról a morális bélyegről, amelyet a válás egykor jelentett, s amely különösen az elvált nőket illette.

Annak meghatározására, hogy a válások elterjedése nyomán mégis milyen arányban jöttek létre új, csonka- (egyszülős) vagy mozaikcsaládok, szükséges ugyan, de korántsem elegendő a népmozgalmi statisztikák tanulmányozása, és a logikusnak tűnő fenti feltevések sem többek tudós spekulációknál, ameddig azokat empirikusan alá nem tudjuk támasztani. Első ránézésre úgy tűnhet – amint a neves brit társadalomtörténész, Lawrence Stone korábban felvetette –, hogy a válás a 20. század folyamán tulajdonképpen átvette a házastársi halálozás „funkcióját”, amennyiben ugyanúgy, kiszámíthatatlan módon rövidíti meg a modern

házasságok fennállási idejét, mint a férj vagy a feleség korai halála régebben. A házassági kötelék felbontása azonban akaratlagos aktus, két felet hagy hátra, nem egyet, így más természetű problémákat idéz elő és más lehetőségeket kínál a családi élet folytatására. És természetesen az eltelt másfél évszázad alatt – amíg a statisztikák révén időben vissza tudunk nyúlni – teljesen megváltozott a családok működése, a családtagok egymáshoz való viszonya; a tágabb társadalmi környezet, az egzisztenciális kényszerek ereje és az egyéni mozgástér. Így biztosra vehető, hogy a mozaikcsaládok válást követő formálódása, működési módja is eltér attól a „mintától”, amelyet korábban az özvegyülés nyomán létrejött mozaikcsaládok kínálhattak. Hogy vajon mennyiben és hogyan, az további, a statisztikák „felszínétől” mélyebbre hatoló kutatások feladata körvonalazni.

Nagy Sándor főlevéltáros. A Debreceni Egyetemen szerzett történész, és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen levéltáros diplomát. 1998-tól dolgozik – rövid megszakítással – Budapest Főváros Levéltára jogszolgáltatási iratokat őrző osztályán. Kutatási területe a válások társadalom- és jogtörténete. Az ELTE Gazdaság és Társadalomtörténeti Doktori Programját elvégezve, 2012-ben védte meg a budapesti válások történetéről szóló doktori értekezését. 2018-ban jelent meg monográfiája „Engesztelhetetlen gyűlölet”. Válás Budapesten (1850–1914) címmel.

Impresszum
Budapesti Levéltári Mozaikok

A kiadó neve: Budapest Főváros Levéltára
A kiadó székhelye: 1139 Budapest, Teve u. 3-5.
Felelős kiadó: Dr. Kenyeres István főigazgató

Főszerkesztő: Dr. Simon Katalin
Szerkesztőség: Fazekasné Dr. Toma Katalin, Dr. Fehér Csaba, Dr. Garami Erika, Dr. Ternovác Bálint, Dr. V. László Zsófia, Tóth Gergely (technika- és honlapfelelős)

A szerkesztőség elérhetősége: 1139 Budapest, Teve utca 3–5.; 1554 Budapest, Pf. 41.

e-mail: mozaikok@bparchiv.hu

ISSN 2939-6921